

UNA CORRECCIÓ TOPONÍMICA I UN MÈRIT MÉS AL *LIBER MAIOLICHINUS DE GESTIS PISANORUM ILLUSTRIBUS**

Dolors BRAMON
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

En ocasió de les Jornades organitzades a Palma l'octubre de 2014, vaig tenir ocasió de treballar sobre el relat de la intervenció pisanocatalana que atacà i saquejà la vila d'Eivissa i la Ciutat de Mallorca entre els anys 1113 i 1115. Torno a tractar ara i ací el tema tot seguint l'edició llatina de Laurentii Veronensis amb traducció castellana de Jaume Juan Castelló, la traducció al català que va fer Mireia Mulet a partir de l'edició de Carlo Calisse i d'altres publicacions. El *Liber* fou objecte d'un Col·loqui Internacional,¹ les actes del qual —si existeixen— no he aconseguit localitzar.

A l'obra en qüestió, després de citar la primera escala de les naus pisanes a les costes hispanes el 31 d'agost de 1113 a *Blandae*/ Blanes (*Liber* 1,248), la segona a *Sancti Felicis portum* / Sant Feliu de Guíxols (1,335), i mencionar el *Mons Iudaeus* / Montjuïc (2,89 i 6,323) i el riu *Lubricaris* / Llobregat (2,94), s'esmenta la costa de *Tramarix* (2,122 i 6,319 i 334), traduït per *Tramarice* per Jaume Juan Castelló i identificat amb Tamarit de Mar (Tarragonès) per la majoria dels estudiosos que han tractat el *Liber*.² I en aquest punt, crec que tinc alguna cosa a corregir: segons la traducció del poema feta per Mireia Mulet, el comte de Barcelona, «heroi capdavanter, gira la seva nau cap a la costa de Tamarit. Des d'aquí es dirigeix cap a Tarragona i cap els deserts de Salou».

Així doncs, hem de situar aquest topònim al nord de l'indubtable *Teragone*, que correspon a la població de Tarragona. Però, al meu entendre i com pretenc demostrar, no pot ser que el *Tramarix* del poema correspongui a Tamarit de Mar. Ho raono tot seguit; i ho faig gràcies a l'obra geogràfica d'un autor magrebí coetani dels fets narrats en el *Liber*

* Faig constar el meu agraïment a Pere Izquierdo Tugás i a Josep Amengual i Batle MSCC pel seu ajut.

1. «El Liber Maiolichinus y la sociedad mediterránea del siglo XII», organitzat a Tossa i Barcelona entre el 30 de setembre i el 2 d'octubre de 1991 per la «Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo dell'Istituto Italiano di Cultura».

2. Calisse anota (vers 578, p. 28): «Tramarit, nel contado de Barcellona», si bé en el mapa que inclou en la seva edició no figura aquest topònim i, al sud de Barcelona, esmenta Montjuïc, Tarragona, Salou i Tortosa i tot seguit, les Columbretes i Eivissa.

Maiolichinus, si bé no fa cap referència a la croada pisanocatalana. Es tracta d'al-Idrīsī, nascut probablement a Ceuta a finals del segle XI i mort, també probablement, a Sicília l'any 1164 o 1165. L'any 1139, al-Idrīsī es va instal·lar a la cort dels reis normands de Palerm i hi va escriure *El goig d'aquell que s'apassiona per viatjar arreu del món*. L'obra va ser conclosa l'any 1153-1154 i és coneguda també amb el nom de *Llibre de Roger* perquè va ser un encàrrec del monarca Roger II de Sicília. Sense cap mena de dubte, aquesta geografia universal és considerada la més important del món medieval i ha estat objecte d'estudi des de fa més de 200 anys.³

Més recentment, va ser editada i estudiada⁴ la part andalusina d'una altra geografia, escrita durant el regnat de Guillem I (1154-1166), l'*Esbarjo de cors i prats de contemplació*, on complementa, precisa i corregeix l'obra anterior, tot aportant una major riquesa toponímica. Es tracta d'un text difícil, que conté força errors i repeticions (de l'autor i/o dels copistes) i on, a vegades, es confonen les grafies d'alguns topònims amb altres de semblants. La seva principal dificultat prové del fet que, en mancar-hi sovint els punts diacrítics —absolutament imprescindibles en la grafia àrab— i les vocals, nombrosos topònims resulten inexplicables o il·legibles del tot. El seu editor i traductor al castellà va fer una gran feina, però, lamentablement, hagué de deixar força noms de lloc sense identificar. En d'altres casos, sembla que va fer alguna correcció als manuscrits d'acord amb les seves interpretacions, que no sempre varen ser afortunades.

Val a dir, d'entrada, que la majoria dels estudiosos que han tractat l'obra geogràfica d'al-Idrīsī han assenyalat que no és gens precís en la descripció de les terres situades immediatament al sud dels Pirineus. Ho atribueixen al seu desconeixement directe del territori, a la poca fiabilitat dels seus informadors o a les deturpacions que han sofert les grafies de la toponímia que hi figura, fruit, probablement, de la desídia d'alguns copistes que ens l'han transmès. Cal afegir-hi també el desconeixement d'un territori que era aliè tant als seus editors com als investigadors que se n'han ocupat.

Sobre aquesta suposada imprecisió vaig treballar fa un temps i vaig aconseguir corregir força coses,⁵ una de les quals ens servirà per a identificar aquest punt de la costa catalana esmentada en el *Liber* com a *Tramarix*. Com que al-Idrīsī consigna les distàncies existents entre els ports de la Mediterrània, vaig partir del fet que un dels que esmenta i que escriu amb la grafia *ḥiṣn Ṭ.mr.ḥ* (variant *Ṭ.mr.ḥ*), es troba a dotze milles al sud de Barcelona. El qualificatiu de *ḥiṣn* indica, a més, que comptava amb una fortificació. Tot seguit al-Idrīsī cita un altre ancoratge dotze milles més al sud que correspon a l'establiment portuari també iberoromà d'Adarró o Darró,⁶ avui comprès dins del municipi de Vilanova i la Geltrú (Garraf).⁷ Després, trenta-set milles més al sud l'autor cita Tarragona, la identificació del qual no presenta cap problema.

3. Vegeu introducció a Ceruli *et al.* (1970-1984).

4. Abid Mizal (1989).

5. Bramon (2012).

6. El consigna amb la grafia *'n.d.h*, però cal assenyalar que en àrab paleogràficament /dr/ es transforma molt fàcilment en /nd/ i que la /h/ final és molt normal per a representar la vocal final d'un mot, sigui la que sigui.

7. Izquierdo i Tugas (1997) i DDAA, vol. 3, p. 958-959, per la torre medieval allà existent.

Així doncs, i pel que fa al topònim situat a dotze milles nàutiques⁸ de Barcelona, segons Pere Izquierdo Tugas a l'àrea de Viladecans, Gavà i Castelldefels (Baix Llobregat) es trobava l'ancoratge que els especialistes en món antic han convingut anomenar *les Sorres* i que era situat a l'antiga desembocadura del Llobregat. A l'hora d'identificar el topònim en l'obra d'al-Idrīsī, vaig creure que l'editor i traductor al castellà havia llegit erròniament la consonant final del terme àrab que els dos manuscrits conservats del geògraf escriuen com a /ḥā' / o /kh/ i que, en realitat, calia entendre-hi una /jīm/ o /j/. Dit això, el *ductus* consonàntic resultant, /t̤mrj/, em permetia pensar que aquest nom de lloc no tenia res a veure amb la llengua àrab i que havia d'estar relacionat amb el català i amb el color rogenc de les terres de la zona.⁹

Efectivament, als actuals termes de Gavà, Viladecans i Castelldefels hi ha un conjunt d'elements de terres molt rogenques, que és molt possible que fossin els que serviren de referència d'enfilada per a trobar l'ancoratge des del mar: el coll Roig, penya-segat sota l'ermita vella de Bruguers, el castell d'Eramprunyà, citat ja l'any 957, i el castell de Fels, esmentat l'any 967.¹⁰

Avui seguim sense conèixer quin era l'estat de formació del delta del Llobregat en aquell temps. Això no obstant, sabem que s'ha trobat i excavat fa poc una nau a la qual els arqueòlegs han donat el nom de *Les Sorres X* i que han datat com a pertanyent al segle XIV.¹¹ Ara bé, fora quin fora l'element que servia com a guia des del mar per a poder enfil·lar l'ancoratge, en mencionar-lo amb les consonants /t/, /m/, /r/ i /j/¹² vaig creure —i crec— que al-Idrīsī no va fer res més que unificar i arabitzar dos termes catalans: *torm*, amb el significat de 'penyal isolat', i *roig* en al·lusió al seu color.¹³

Vaig concloure, doncs, que el nom de l'ancoratge en qüestió era el de Torm Roig¹⁴ i que en el text àrab es documentava per primera vegada no només el lloc, sinó també la

8. La milla nàutica a la nostra latitud equival a 1.850 metres.

9. Martí (1993: 251) identifica aquest topònim amb Coma Roja (Garraf), però aquesta identificació no sembla correcta pel fet que una coma resulta difícilment visible des del mar.

10. En aquell moment hi havia, a més, una torre a Sant Salvador de la Guàrdia —on ara hi ha l'hotel Rey Don Jaime—; una altra sobre el turó de la Roca —actual Parc de Calamot—, que presentava un penya-segat de pedra vermella de cara a mar; una altra a Gavà —no gaire lluny de l'actual rectoria—; i les dues de Viladecans —la Torre del Baró i la Torre Roja—, bastides amb la mateixa pedra vermella d'Eramprunyà, que tècnicament s'anomena gres del Bundsandstein.

11. La troballa de les restes d'un vaixell medieval permet pensar que és molt possible que la continuació de l'ús portuari d'aquesta zona deltaica fins a la Baixa Edat Mitjana s'haguera desplaçat més al sud cap a Castelldefels, que té ocupació ininterrompuda des de l'època ibèrica.

12. Repeteixo que la grafia que figura, *ṭmr.ḥ*, variant *ṭmr.ḥ*, ha de llegir-se amb la consonant /j/ al final, tenint en compte que aquestes grafies en àrab només es diferencien per la situació d'un punt diacrític.

13. Sortosament, al meu entendre, i per a reforçar la meua suposició, aquest topònim ha donat un resultat semblant a la Vilella Alta (Priorat), on es parla d'un Tomb Roig en un lloc on no hi ha carretera ni camí que faci cap tomb i que correspon a una deformació de Torm Roig perquè hi ha, realment, un torm que té un color rosat (Amigó i Anglès 2005: 223).

14. Segons Coromines (*OnCat*, s.v. *dorm, beni-*), *torm* és ètim també del topònim *Benidorm*, a causa del gran penyal de l'illot que hi ha enmig de la cala.

seva denominació catalana medieval, avui perduda.¹⁵ Arribats aquí, em sembla que no hi ha dubte a identificar el lloc que el *Liber Maiolichinus* anomena gairebé amb les mateixes consonants (*Tramarix*, interpretat com a *Tramarice* per Jaume Juan Castelló i identificat amb Tamarit per bona part dels estudiosos), amb el Torm Roig, ancoratge que, com hem vist, també cita al-Idrīsī molt més a prop de Barcelona que el suposat Tamarit de Mar, al Tarragonès. Resta clar que el *ductus* consonàntic d'aquest topònim és molt semblant: *Tramarix* / *T.mr.ġ* > *T.mr.j* > Torm Roig.

Crec, a més, que un altre fragment del *Liber* ajuda a confirmar aquesta identificació. Em refereixo a la seqüència segons la qual (6,319 i 334), degut a l'avenç dels almoràvits per la Península, arribà als assaltants de les Illes el rumor que

rés que hagués estat gloriós quedava des de les murades de Barcelona fins a Tarragona. Deia que en tots aquests llocs els moros i el foc destruïren els camps, les cases, els sembrats i els fruits. A més dels innombrables danys que la insensata gent ocasionava, es deia també a la carta que *Tramaricem* havia estat presa [...]. Deia el rumor que l'enemic havia arribat a Barcelona i que havia col·locat el seu hostil campament a Montjuïc [...]

El rumor va ser una falsa alarma,¹⁶ però una vegada més podem veure com el Torm Roig comptava amb una fortalesa que haguera pogut estar presa. Gràcies a un altre fragment del geògraf al-Idrīsī, també vaig poder establir que aquest lloc era el punt d'arribada d'una ruta que, procedent del sud, a la Granada (Penedès) abandonava la Via Augusta i es desviava cap a l'est passant per Begues i atenyia la costa i la capital catalana passant precisament pel Torm Roig i, després cap als actuals Sant Boi i Cornellà de Llobregat.

Vint-i-cinc milles més al sud, l'autor cita Tarragona, que disposava d'un port natural prou conegut i per això la seva identificació no presenta cap problema. Fins aquí, les distàncies assenyalades per al-Idrīsī que ara considero són molt exactes.¹⁷

A continuació, semblaria que el geògraf àrab hauria d'esmentar l'antic port del cap de *Salauris*, actual Salou (Tarragonès), però ni tan sols l'anomena i el perquè d'aquest silenci ens el dona, precisament, el nostre *Liber*, que es refereix sempre a *Salodon* / Salou com a lloc desert (2,123, 149 i 237; 3,363 i 6,331).¹⁸ Ben significatiu és el passatge (2,149-161), que explica que, en pretendre salpar l'estol cap a Mallorca, les naus foren empeses per una tempesta cap a Salou, on arribaren «entrada de fosca», i que part de la tripulació hi desembarcà per «fer aiguada fresca». Llavors

15. Dic això perquè el nom de *les Sorres* és el que varen donar-li els pagesos actuals que conreen aquests camps pel fet que eren molt sorrencs. Ultra això, quan després es varen començar a explotar els àrids de la zona per a la construcció, el topònim es va estendre popularment cap a tota l'àrea on s'ex-teia sorra. Tot plegat explica que, en treballar-hi els arqueòlegs, apliquessin aquest nom al jaciment.

16. Deixo per a més endavant l'estudi dels textos àrabs que fan referència a la derrota soferta pels almoràvits l'estiu de l'any 1114 en el seu intent d'atacar Barcelona (i és ben possible que, en comptes de situar-la en el Congost de Martorell, com ha estat fet, hàgim de tornar a parlar del Torm Roig).

17. Segons la cartografia actual, de port a port i allunyant-se una milla de la costa per evitar perills, de Barcelona a 'les Sorres' (punt de Castelldefels on naufragà 'les Sorres X'), hi ha 12,6 milles marítimes; de 'les Sorres X' a Adarró, 13,6, i d'Adarró a Tarragona, 23.

18. Calisse anota «Salo o Xalon, affluente a destra dell'Ibero o Ebro».

vet aquí que uns moabites que anaven a cavall els envesteixen de la mateixa manera com sol arribar una sageta llançada per un arc quan el Part dispara violentament el seu. Els agafen mentre beuen aigua del riu i se'ls emporten a les seves llars per un llarg viarany. Però el temor de la gent pisana, que commovia els severs ibers, els allibera de l'esclavatge.

No cal dir que aquests “moabites”, després sorprenentment qualificats d'ibers, no eren altres que els membres d'algun escamot de sarraïns que corrien per la contrada. Aquesta possibilitat que pogués cavalcar un grup capaç de prendre com a captius els que buscaven aigua reforça, si fora necessari, la notícia de l'abandonament del territori de Salou. Això no obstant, i a partir de la conquesta cristiana de la zona, la recuperació del port és un fet incontestable: d'allà salpà, com és sabut, el 6 de setembre de 1229, l'estol de Jaume I cap a la conquesta de Mallorca.

Per tal de concloure aquest treball, he de corregir, en conseqüència, la meua afirmació de l'any 2012 que sostenia que el text del geògraf àrab era el primer en proporcionar-nos el nom d'aquest ancoratge del Torm Roig, avui absorbit pel delta del Llobregat i situat dotze milles al sud de Barcelona, i en consignar, també, l'abandonament de l'antic port de Salou, però ara he de cedir aquest honor a l'autor del *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, que ens ofereix ambdues notícies una cinquantena d'anys abans.

BIBLIOGRAFIA

- ABID MIZAL, Jassim (1989): *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhağ wa rawd al-furağ (Solaz de corazones y prados de contemplación)*. Madrid: CSIC.
- AMIGÓ I ANGLÈS, Ramon (2005): *Espigoladures onomàstiques*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BRESC, Henri / NEF, Annliese (1999): *Idrīsī, La première géographie de l'Occident. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par*. Paris: Flammarion.
- BRAMON, Dolors (2012): *Reivindicació catalana del geògraf al-Idrīsī. Discurs de recepció de Dolors Bramon i Planas com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 20 de novembre de 2012*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CALISSE, Carlo (1904): «*Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*». *Poema della guerra balearica secondo il cod. pisano Roncioni, aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari*. Fonti per la Storia d'Italia. Scrittori. Secolo XII. Roma: Istituto Storico Italiano (edició facsímil, Istituto Storico per il Medioevo, Roma 1966).
- CERULLI, Enrico et al. (1970-1984): *Opus Geographicum, sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant”*. Neapoli-Romae: Istituto Universitario Orientale di Napoli-Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 9 vols.
- COROMINES, Joan (1989-1999): *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial / La Caixa, 9 vols.

- DDAA (1971): *Els castells catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, vol. 3, p. 40, p. 273-308 i p. 408.
- DUBLER, César Enrique (1949): «Los caminos de Compostela en la obra de al-Idrīsī», *Al-Andalus*, 14, p. 29-122.
- DUBLER, César Enrique (1953): «Las laderas del Pirineo según Idrīsī», *Al-Andalus*, 18, p. 337-373.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1990): «Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise: les exemples de Les Sorres et Dertosa», dins *Le commerce maritime romain en Méditerranée Occidentale*. Louvain-la Neuve, p. 189-199.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1992): «L'ancoratge antic de les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat», *Fonaments*, Barcelona, 8, p. 53-78.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1994): «El terme d'Eramprunyà, de la baixa romanitat al feudalisme. Una revisió crítica», *Miscel·lània d'homenatge a J. Codina*. El Prat de Llobregat / Ajuntament del Prat de Llobregat, p. 273-308.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1997): «Barcino i el seu litoral. Una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània», dins ROCA, Joan (ed.): *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, p. 13-21.
- JUAN CASTELLÓ, Jaume (1966): *La Guerra de Mallorca en ocho libros*. Cronología, introducción, edición crítica, traducción e índice de... Barcelona: Bosch.
- «*Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*». *Poema della guerra balearica secondo il cod. pisano Roncioni, aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari. Fonti per la Storia d'Italia. Scrittori. Secolo XII. Istituto Storico Italiano, Roma 1904 (edició facsímil)*, Istituto Storico per il Medioevo, Roma 1966.
- Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus* (1991): Traducció de Mireia Mulet i Mas. Palma de Mallorca: Societat Arqueològica Lul·liana.
- MARTÍ, Ramon (1993): «Concreció territorial del comtat de Barcelona», *III Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona, vol. 1, p. 247-253.
- RAURICH, Xim / PUJOL, Marcel / MARTÍN, Albert / JOVER, Anna / IZQUIERDO, Pere / GARRIDO, Ernesto (1992): *Les Sorres X. Un vaixell medieval al Canal Olímpic de Rem (Castelldefels, Baix Llobregat)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, vol. 1.
- VERONENSIS, Laurentii: *De Bello Maioricano libri octo*, *La guerra de Mallorca*: Edició a càrrec de J. Juan Castelló.